

Яланська С. П. Аналіз психологічних поглядів Й. Гербарта в контексті "Педагогічної антропології" К. Д. Ушинського / С. П. Яланська, В. С. Лутфуллін // Наука і освіта. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. статей: Одеса: РВВ КГУ, 2015.– С. 260-266.

Яланська Світлана Павлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедрою загальної, вікової та практичної психології, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
36000 м. Полтава, вул. Остроградського, Україна
Лутфуллін Валерій Саматович, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
36000 м. Полтава, вул. Остроградського, Україна

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ Й. ГЕРБАРТА В КОНТЕКСТІ "ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ" К.Д. УШИНСЬКОГО

У статті здійснено аналіз психологічних поглядів Й. Гербарта в контексті "Педагогічної антропології" К.Д. Ушинського. Визначено, що Ушинський обрав шлях ретельного відбору того, що було найбільш цінного в психологічних поглядах різних авторів. Виключна складність цього шляху зумовлювалась тим, що в середині ХІХ століття домінуючим методом психологічних досліджень була інтроспекція (самопостереження). У цей час експериментальна психологія робила свої перші невпевнені й суперечливі кроки. Ушинський зазначав, що з усіх відомих нам психологічних теорій варто взяти тільки те, що здавалося нам безсумнівним і фактично вірним, знову перевірити взяті нами факти уважним і загальнодоступним самопостереженням і аналізом, доповнити новими спостереженнями, якщо це де-небудь виявиться нам під силу, залишити одверті прогалини скрізь, де факти мовчать, а якщо десь, для групування фактів та з'ясування їх, знадобиться гіпотеза, то обравши найбільш поширену і ймовірну, відзначити її скрізь не як вірогідний факт, а як гіпотезу. Серед психологів, творам яких Ушинський приділив найбільшу увагу в "Педагогічній антропології", першість належить Гербарту та його послідовникам Ф.Е. Бенеке, М.-В. Дробішу та ін., про що свідчать численні посилання на цих авторів. Великий недолік у психологічних поглядах Гербарта і Бенеке, на думку Ушинського, полягає в тому, що вони майже випустили з уваги явища фізіологічні, яких, через їхній щільний, нерозривний зв'язок з явищами психічними, випустити неможливо. Проте аналіз, проведений Ушинським, не відкидає тих думок

про дитячу увагу, які підтверджуються реальними фактами. Зокрема, він, цілком погоджуючись із зауваженням Бенеке "про необхідність великої дози терпіння з боку вихователя, коли треба виправити зіпсовану увагу дитини", надає цьому зауваженню надзвичайно важливого значення в діяльності кожного вчителя. Ніщо так не випробовує терпіння наставника, як зіпсована увага учня, і ніщо так часто не викликає докорів, гримання і покарань, які тільки ще більше відвертають увагу дитини від об'єкта. Багато треба природної холодності і звички, щоб не сердитись на вперту неухважність тієї чи іншої дитини; але не треба забувати, що холонокровність тут – необхідна умова, без якої неможливий розвиток дитячої уваги. Заперечення гербартівського розуміння психіки як "арени боротьби уявлень" досі не втратило свого теоретичного і практичного значення. Про це свідчить тенденція відродження гербартіанства в поглядах деяких зарубіжних педагогів другої половини ХХ ст. Представниками цієї тенденції є, зокрема, Г. Нооль, В. Поп, Г. Рот, Т. Вільгельм, К. Фішер та інші німецькі педагоги.

Ключові слова: гербартівська теорія, педагогічна антропологія, психіка, психологічні факти, психологія, психічні явища, виховання.

Завершивши роботу над першим томом свого головного твору "Людина як предмет виховання" з підзаголовком "Досвід педагогічної антропології", К.Д. Ушинський підписав передмову до нього, що сталося 7 грудня 1867 р. Ця дата, як зазначав Б.Г. Ананьєв, "з повною підставою може вважатися історичною для утворення педагогічної антропології й розвитку психології в педагогічному напрямі" [2, с. 21]. У цьому зв'язку Г.С. Костюк підкреслював, що "Педагогічна антропологія" Ушинського була "першою працею такого роду не тільки у вітчизняній, але й у світовій педагогічній літературі" [7, с. 18]. Дослідження М.К. Гончарова [6] і Д.О. Лордкипанидзе [9] переконують у тому, що вихід у світ геніального твору Ушинського був початком нової ери в історії розвитку світової педагогічної думки.

У вступі до першого тому "Педагогічної антропології" Ушинський наголошував на тому, що для наукового вирішення численних педагогічних проблем необхідно насамперед визначити мету і засоби виховання. У цьому зв'язку він зазначав: *"Визначення мети виховання ми вважаємо кращим пробним каменем усяких філософських, психологічних і педагогічних теорій"* [13, с. 27]. Засоби виховання мають визначатися у відповідності до поставленої мети. При цьому виникає необхідність у використанні здобутків багатьох антропологічних наук, "що вивчають тілесну або душевну природу людини і вивчають до того ж не в уявних, а в справжніх явищах" [13, с. 28].

До обширного кола таких наук Ушинський відносив анатомію, фізіологію і патологію людини, психологію, логіку, філологію, географію, статистику, політичну економію, історію. Тому в педагогічній антропології Ушинського людина як предмет виховання "розкривається

сукупністю багатьох наук, які належать різним галузям природознавства, психології, філософії та історії" [1, с. 6].

До найважливіших основ педагогіки у широкому колі антропологічних наук Ушинський відносив фізіологію, психологію і логіку [13, с. 34]. Глибоко усвідомлюючи, що фізіологія відкриває великі можливості впливу на фізичний розвиток індивіда, він ще сильніше підкреслював необхідність і виключну важливість педагогічних застосувань психології: *"Коли ми переглядаємо психологічні факти, здобуті в різних теоріях, нас вражає ледве чи не ще більша можливість мати величезний вплив на розвиток розуму, почуття і волі людини, і так само вражає мізерність тієї частки цієї можливості, яку вже використало виховання"* [13, с. 37].

Спираючись на глибокий аналіз відомих йому психологічних теорій, Ушинський дійшов висновку, *"що в кожній з них є своя частка правди й помилки, своя частка вірних висновків з фактів і нічим не обґрунтованих фантазій"* [13, с. 40]. Тому він рішуче відстоював право на критичні судження про ті чи інші положення психологічних теорій видатних мислителів: *"Можливо, дехто подумає, "как можно сметь свое суждение иметь" у такому знаменитому товаристві? Але не можна ж мати разом десять відмінних думок, а ми були б змушені до цього, якби не зважились оспорювати Локка або Канта, Декарта або Спінозу, Гербарта або Мілля"* [13, с. 43]. У цьому зв'язку Г.С. Костюк зазначав, що в "Педагогічній антропології" К.Д. Ушинський виклав "свою систему психологічних ідей, в якій виявилась його величезна ерудиція, знання історії психологічної думки, критична оцінка її досягнень і недоліків, самостійність і проникливість у вирішенні багатьох її питань" [7, с. 19].

На нашу думку, одним з важливих завдань історії психології є узагальнення численних висловлювань Ушинського про основні положення психологічної теорії Й.Ф. Гербарта (1776-1841). *Актуальність цього завдання, яке є метою нашої статті*, зумовлена насамперед тим, що Гербарту належить пальма першості серед усіх інших психологів і педагогів за кількістю послідовників. Поширення його психологічних і педагогічних поглядів в Німеччині носило характер своєрідної епідемії, на що звернув увагу Л. Синицький, автор дослідження "З історії педагогічних ідей на Заході" (1905 р). "У германських учительських семінаріях, – писав він, – з творів Гербарта зробили законодавчу книгу, на вивченні якої зосереджені сили семінаристів. Те сліпе поклоніння, яке культивується у ставленні до слів учителя, є, безперечно, негативним фактом. Але сам учитель у ньому не повинен... А до чого доходить захоплення Гербартом, доводить величезна література про нього. Список її в "Енциклопедичному словнику" Рейна займає 114 сторінок у 2 стовпчика дрібного друку" [12, с. 105].

У ХІХ ст. педагогічна концепція Гербарта, була покладена в основу освітньої політики не лише в Німеччині, але й у багатьох інших європейських країнах, в тому числі в Росії [5]. Цілком зрозуміло, що за

таких умов запровадження педагогічних ідей Гербарта і його численних послідовників у багатьох школах набуло примусового характеру, що не сприяло і не могло сприяти прогресивному розвитку шкільної освіти. Саме Ушинський у передмові до першого тому "Педагогічної антропології", попереджаючи про небезпеку будь-якої однобічності у справі навчання і виховання дітей, зазначав: "Ні в чому, мабуть, *однобічний* напрям знань і мислення не є такий шкідливий, як у педагогічній практиці" [13, с. 35].

Аналізуючи відомі йому психологічні концепції, Ушинський переконався, *"що всі ці теорії хибують на теоретичну самовпевненість, пояснюючи те, що немає змоги пояснити, ставлячи шкідливий привід знання там, де слід сказати ще просте не знаю..."* [13, с. 40]. Тому він обрав шлях ретельного відбору того, що було найбільш цінного в психологічних поглядах різних авторів. Виключна складність цього шляху зумовлювалась тим, що в середині ХІХ століття домінуючим методом психологічних досліджень була інтроспекція (самоспостереження). У цей час експериментальна психологія робила свої перші невпевнені й суперечливі кроки.

"...Ми задумали, – зазначав Ушинський, – з усіх відомих нам психологічних теорій взяти тільки те, що здавалося нам безсумнівним і фактично вірним, знову перевірити взяті нами факти уважним і загальнодоступним самоспостереженням і аналізом, доповнити новими спостереженнями, якщо це де-небудь виявиться нам під силу, залишити одверті прогалини скрізь, де факти мовчать, а якщо десь, для групування фактів та з'ясування їх, знадобиться гіпотеза, то обравши найбільш поширену і ймовірну, відзначити її скрізь не як вірогідний факт, а як гіпотезу" [13, с. 40].

Серед психологів, творам яких Ушинський приділив найбільшу увагу в "Педагогічній антропології", першість належить Гербарту та його послідовникам Ф.Е. Бенеке (1798-1854), М.-В. Дробішу (1802-1890) та ін., про що свідчать численні посилання на цих авторів. У передмові до першого тому "Педагогічної антропології" Ушинський зазначав: "Гербарта ми вважали за великого психолога, але захопленого мрійністю і метафізичною системою Лейбніца, яка потребує надто багато гіпотез, щоб триматися. В Бенеке ми знайшли вдалого популяризатора гербартівських ідей, але обмеженого систематика" [13, с. 42-43]. Великий недолік у психологічних поглядах Гербарта і Бенеке, на думку Ушинського, полягає в тому, що "вони зовсім майже випустили з уваги явища фізіологічні, яких, через їхній щільний, нерозривний зв'язок з явищами психічними, випустити неможливо" [13, с. 41].

У фізіологічній частині "Педагогічної антропології", якою відкривається перший її том, посилання на Гербарта майже відсутні саме тому, що він фактично заперечує вплив нервової системи на психічні процеси. У наявних посиланнях зазначається, що це заперечення Гербарт повною мірою поширює на явища пам'яті, а також на уяву [13, с. 176, 180]. У протиставленні психічних явищ фізіологічним Гербарт доходить до

того, що називає душу за її відношенням до тіла "чужоїдною рослиною" [13, с. 186].

У психологічній частині "Педагогічної антропології", якій присвячуються розділи XVIII–L першого тому і весь другий том, Ушинський бере за основу загальноприйнятий поділ психічних явищ, "який має вже той авторитет, що він створений не одним яким-небудь психологом, а вироблений усім людством. Поділ психічних явищ на явища *свідомості, почуття і волі* – це поділ не науковий, але загальнолюдський, який тільки перейшов у психологію..." [13, с. 194]. Але такий поділ, як зауважує Ушинський, залишався у психологічній літературі "*доти, поки Герbart, а слідом за ним Бенекє не спробували замінити його новою теорією*" [13, с. 194]. *Герbart визнавав самостійними лише явища свідомості, виводячи з них як неодмінні наслідки явища почуття і волі* [13, с. 195].

Заперечуючи такий погляд на психічні явища, Ушинський уважав головними самостійними й якісно відмінними психічними актами усвідомлення, почування і бажання. Виходячи з цього, він поділив свою психологічну концепцію "на три *головні відділи: у першому* викладемо явища свідомості, у *другому* – явища внутрішнього або сердечного почуття (на відміну від п'яťох зовнішніх органів чуття, знарядь свідомості) і в *третьому* – явища волі чи бажання" [13, с. 195]. Проте "всі ці три роди психічних явищ дуже часто поєднуються між собою: *бажання* позбутися страждань, неодмінно передбачає *почуття* таких страждань, а *почуття* страждань неодмінно передбачає *усвідомлення* страждань, *але не навпаки*; ми можемо дивитися на квітку, не відчуваючи при цьому ні задоволення, ні незадоволення, і можемо відчувати *задоволення, не бажаючи* продовжувати його, бо ніщо не загрожує нам його припиненням. З цього ми робимо висновок, що *явища свідомості* простіші і незалежніші від *явищ почуття*, а *явища почуття* – простіші і незалежніші від *явищ волі*" [13, с. 194].

Загальну характеристику психологічної концепції Герbartа в найбільш стислому вигляді Ушинський подає в розділі III другого тому "Педагогічної антропології". У цьому розділі він висвітлює сутність герbartівського розуміння почувань, яке називає "механічною або математичною теорією". Душа (тобто психіка), "за теорією Герbartа, є тільки "сутність, що уявляє", чи точніше, цілком безхарактерна арена, в якій борються між собою уявлення" [14, с. 36]. "Герbart надає душі занадто механічного характеру, змалюючи її у вигляді якоїсь боротьби уявлень, причому ступінь їх взаємного тиснення і опору виражається різними почуваннями" [14, с. 39].

Користуючись філософською термінологією можна висловити думку, що Герbart уважав боротьбу різних уявлень, відмінність яких нерідко доходить до протилежності, рушійною силою розвитку психіки людини. Але ця боротьба, як її розумів Герbart, носила переважно механічний характер. Тому в багатьох випадках психологічні роздуми

Гербарта потрапляли у хибне коло. Ушинський бачив це, наприклад, у невдалій спробі Гербарта визначити відмінність мимовільної і довільної уваги: "Гербарт визнає увагу "мимовільну" і "довільну", пояснюючи останню самовладанням душі, але, як ми побачимо далі, самовладання душі немає ніякого сенсу, якщо визнати саму душу зібранням уявлень або слідів уявлень: уявлення, які володіють самі собою, ніяк незрозумілі, і така душа, що підкорюється *своїй* найбільш низькій пристрасті, так само володіє собою, як і та, що підкорюється *своїй* розумній думці. Душа гербартівської теорії, підкорюючись законам механіки, знає тільки *силу*. не розбираючи, чия це сила, – розуму чи пристрасті" [13, с. 214-215].

Слід зазначити, що у своєму гостро критичному ставленні до гербартівського розуміння психіки Ушинський, дотримуючись вимог наукової добросовісності, відмовляється від цілковитого заперечення положень і висновків гербартівської "математичної теорії почувань". Аналізуючи цю теорію, він зазначає, що у спостереженні Гербарта над появою почуттів як результату боротьби різних уявлень є *"надзвичайно багато вірного, і Гербартові першому належить честь глибоко, хоч однобічно, аналізувати саме таку появу почувань в душі, на яку однак звернув увагу ще Спіноза"* [14, с. 38].

Проте ці спостереження не усувають гострих суперечностей, породжуваних гербартівською теорією почувань. Головну суперечність цієї теорії Ушинський убачав у тому, "що вона не пояснює найважливішого, саме того, для пояснення чого її створено: не пояснює специфічної різниці в почуваннях, звернувши увагу лише тільки на ступінь їх сили" [14, с. 40].

Підтверджуючи такий висновок, Ушинський підкреслював, що "ступінь сили почування і його специфічна якість – не одне й те саме, і кожне з почувань, не втрачаючи свого специфічного характеру, може бути сильнішим і слабкішим. *Горе ні в якому разі не є слабкий чи сильний ступінь радості, хоч горе і радість однаково можуть бути слабкі і сильні*. Визнавши, що душа відчуває будь-яке уповільнення чи прискорення в своїй діяльності, його переривчастість чи його постійність, взаємний тиск уявлень одне на одне, ми все ж не з'ясуємо собі, чому одні з цих явищ будуть для душі приємні, а інші неприємні, – сама *якість* почувань залишиться загадкою, нерозв'язною, за теорією Гербарта, що як і всяка математична теорія, може пояснити в явищах тільки те, що в них є кількісного, а не якісного" [14, с. 40].

Гербартівська теорія почувань виявилась цілком неспроможною пояснити почування ждання, нетерпіння, почуття обману, здивування, нудьги. З цього приводу Ушинський зазначав: "Всі ці почування, які саме всіма людськими мовами і називаються почуваннями, – механічна теорія просто викреслює не тільки зі свого списку почувань, давши їм особливу назву афектів, але навіть просто із списку психічних явищ, відкидаючи всі афекти в галузь фізіології" [14, с. 41].

Механічна теорія почувань привела Гербарта до заперечення очевидних психологічних фактів реального життя людини, зокрема, таких, як вплив почуття голоду на уявлення та їх зміст. Констатуючи це, Ушинський писав: "Страждання від голоду, звичайно, не залежить від уявлень, а навпаки, часто самий перебіг уявлень залежить від почуття голоду, що прокидається. Так само нерідко і почуття гніву, страху чи веселості зовсім не походять з уявлень, а навпаки самими цими почуваннями зумовлюється характер уявлень" [14, с. 42].

Рішуче заперечення гербартівської теорії почувань в "Педагогічній антропології" Ушинського слід визнати важливим кроком в розвитку прогресивної психологічної думки. Хибність цієї теорії підтверджується дослідженнями Л.С. Виготського [3, с. 435], С.Л. Рубінштейна [11, с. 68-69] та інших видатних психологів. Зокрема, Л.С. Виготський у цьому зв'язку зазначав, що "теорія Гербарта про почуття як відношення між уявленнями є безперечно невірною" [3, с. 435].

Щодо власних поглядів Ушинського на почуття, то вони спирались на гіпотезу про вроджені прагнення (тобто потреби) людини, наявність яких не може викликати сумнівів у сучасних фізіологів і психологів. Отже, напрям роздумів Ушинського про надзвичайно складний світ людських почуттів був цілком правильним: "Неможливо не визнати в людині прагнень, що передують появі почувань та бажань і зумовлюють їх появу та їх характер. На існування таких прагнень указують факти, ясні як день і відомі кожному... Ось чому ми постараємося скористатися теорією прагнень для групування та пояснення душевних явищ і в той же час утримаємося від будь-яких фантазій, в які б нас затягла ця гіпотеза, коли б ми надали їй значення факту" [14, с. 55]. У наш час, коли наявність вроджених і набутих потреб людини є цілком очевидним фактом, почуття визначаються в психології, як *"відображення в мозку людини її реальних ставлень, тобто ставлень суб'єкта потреб до значущих для нього об'єктів"* [10, с. 361].

Аналіз гербартівської "механічної теорії волі", представлений у розділі XXXIII другого тому "Педагогічної антропології", свідчить про повну неспроможність цієї теорії "пояснити появу бажань з механічної боротьби уявлень". Проте за гербартівським розумінням волі Ушинський визнає "ту позитивну якість, що вона дуже добре пояснює, як і чому бажання, яке раз уже зародилося в нашій душі міцнішає, посилюється, переходить, нарешті, в акт волі, або слабшає і зникає" [14, с. 242]. Неможливість вивести бажання і акт волі з механічної боротьби уявлень усвідомив навіть гербертіанець Бенеке, який, не бажаючи визнати теорію вроджених прагнень, "робить свої прагнення якимись душевними елементами, *якось і з чогось* вироблюваними душею..." [14, с. 246].

Головний висновок, якого дійшов Ушинський на основі огляду теорій волі, створених Гербартом і Бенеке, полягає в тому, що "в цих теоріях немає ніякої *єдиної волі*, а є безліч *воль*, або, простіше, бажань, з яких то одне, то інше, *за законами механічної боротьби*, стає на час

волею. Воля, отже, в цих теоріях є чимсь довільним і неїстотним" [14, с. 247]. У цьому зв'язку зазначимо, що Ушинський не міг погодитись із такою невизначеністю в розумінні волі; на його думку, воля, її міцність і цілісність є "наймогутнішою підоймою" в розвитку людини, "яка може змінити не тільки душу, але й тіло з його впливами на душу" [13, с. 38].

Визнання боротьби уявлень домінуючим чинником розвитку психіки викликає багато суперечностей у поглядах Гербарта не лише на емоційно-почуттєві і вольові процеси. Як зазначалося вище, такі суперечності мають місце в розумінні мнемонічних процесів, уяви, уваги.

У розділах XIX і XX першого тому "Педагогічної антропології" докладно аналізуються численні суперечності, які виникають у Гербарта і Бенеке в поясненні відмінностей мимовільної і довільної уваги і насамперед у розумінні сутності довільної уваги. "... Даремно шукали б ми цілковитого розв'язання цього питання, – підкреслював Ушинський, – у Гербарта і його послідовників. Хто дивиться на свідомість, як на слово, "придумане для позначення збірки всіх одночасно діючих уявлень", для того увага буде завжди явищем нез'ясованим" [13, с. 208].

Проте аналіз, проведений Ушинським, не відкидає тих думок про дитячу увагу, які підтверджуються реальними фактами. Зокрема, він, цілком погоджуючись із зауваженням Бенеке "про необхідність великої дози терпіння з боку вихователя, коли треба виправити зіпсовану увагу дитини", надає цьому зауваженню надзвичайно важливого значення в діяльності кожного вчителя: "Ніщо так не випробовує терпіння наставника, як зіпсована увага учня, і ніщо так часто не викликає докорів, гримання і покарань, які тільки ще більше відвертають увагу дитини від об'єкта. Багато треба природної холодності і звички, щоб не сердитись на вперту неухважність тієї чи іншої дитини; але не треба забувати, що холонокровність тут – необхідна умова, без якої неможливий розвиток дитячої уваги" [13, с. 208].

Висвітлюючи погляди різних авторів на пасивну (мимовільну) увагу, Ушинський висловлює свою думку про наполегливе прагнення Гербарта досліджувати і моделювати психічні явища математичними методами: "... На саму логічність математики в цьому відношенні покладатися не можна, і коли ми, помітивши який-небудь математичний закон нервових рухів, почнемо виводити з нього формулу за формулою, як це робить Гербарт, то дуже легко можемо розійтись з дійсністю, як і розходиться іноді теорія Гербарта, якраз тому, що сама організація того, що тут рухається, нам дуже мало відома, отже досвід може перекинути всі наші формули" [13, с. 283].

Розглядаючи психологічну сутність розсудку і мислення, Ушинський насамперед констатує, що Гербарт кидає виклик видатним мислителям минулого в розумінні цих складних психічних явищ: "У старих психологіях під назвою розсудку розуміли особливу здатність утворювати поняття і з'єднувати їх залежно від їх властивостей та відношень об'єктів, підданих нашому мисленню". А нова психологія

"спершу в ученні Гербарта, а потім ще різкіше у вченні Бенеке, повстала не тільки проти такого визначення розсудку, але взагалі проти визнання його за окрему здатність душі" [13, с. 298]. Цей висновок підтверджується прямим посиланням на Бенеке: "Раніше першого процесу абстракції, раніше першого процесу абстрагування, з допомогою якого утворюються поняття, в людській душі не існує ніякої розсудкової форми, або, інакше кажучи, людина не має ще розсудку" [13, с. 299].

За теорією Бенеке, уявлення і сліди уявлень "накопичуючись в душі дедалі більше, є в ній *силами* або *здатками*, з яких самі собою утворюються поняття; *поняття*, в свою чергу, є також *здатками*, з яких також самі собою утворюються *судження*, з суджень після накоплення суджень однорідних, самостійно і самі собою утворюються *умовиводи*" [13, с. 299].

"Розсудок,— каже Бенеке,— починається в дитини рано: тільки-но набереться в душі її досить уявлень, щоб вони своїми схожими ознаками могли скласти поняття. Поняття, накопившись, самі складають уже судження, а з комбінацій і понять виникають умовиводи. А з понять, суджень і умовиводів сплітаються учені системи" [13, с. 299]. Подібні міркування висловлював інший послідовник Гербарта — Дробіш, на думку якого розсудковий процес є найпростішим [13, с. 309].

Всупереч таким уявленням про розумову діяльність Ушинський не лише глибоко усвідомлював її виняткову складність, але брав до уваги також те, що ця діяльність знаходиться під впливом станів нервової системи і почуттів. "Складнішого психофізичного акту, — писав він,— ми не знаємо; це вінець, якого досягає тваринна природа, останній ступінь розвитку цієї природи і перший, на якій спирається духовна природа людини" [13, с. 309]. Далі Ушинський додає, що головним діячем у цьому складному процесі є свідомість людини: "здатність розрізняти, а, отже, і порівнювати відчуття, здатність механічної пам'яті засвоювати сліди певних відчуттів; здатність цих слідів та їх асоціацій виникати знову в свідомості, у формі уявлень; пересування цих уявлень у сфері свідомості і тимчасове сповільнення або тимчасова зупинка цього пересування, — усі ті агенти та процеси, з яких складається так званий розсудковий процес" [13, с. 309].

Слід зазначити, що міркування Ушинського про надзвичайну складність розумової діяльності і, зокрема, формування в дітей наукових понять знайшли підтвердження в дослідженнях Л.С. Виготського, який зазначав: "*Наукові поняття не засвоюються і не заучуються дитиною, не беруться пам'яттю, а виникають і утворюються за допомогою величезної напруги її власної думки*" [4, с. 198].

Таким чином, "Педагогічна антропологія" Ушинського містить надзвичайно глибокий аналіз психологічних теорій Гербарта і його послідовників. Цей аналіз свідчить, що спроба розглядати психіку як "*цілком безхарактерну арену, в якій борються між собою уявлення*", викликає нездоланні суперечності в розумінні найважливіших явищ

розвитку розумової, емоційно-чуттєвої й вольової сфери психіки людини. Тим самим знаходить підтвердження висловлена у передмові до першого тому "Педагогічної антропології" думка: "Гербарт, а згодом Бенеке намагалися вже вивести педагогічну теорію безпосередньо з психологічних основ; але цими основами були їхні власні теорії, а не психологічно безсумнівні факти, здобуті всіма теоріями. Педагогіки Гербарта і Бенеке – швидше додатки до їх психології і метафізики, і ми побачимо, до яких натяжок часто призводив такий спосіб дії... [13, с. 41].

Вагоме підтвердження цього висновку ми знаходимо також у монографії "Мудрість виховання. Педагогія. Педагогіка" німецького автора Ф. Хофмана. Поділяючи думку Гербарта щодо наукової самостійності педагогіки: "Було б краще, якщо б педагогіка якомога точніше сама розробила свої власні поняття і більше культивувала самостійне мислення з тим, щоби стати центром цілої галузі дослідження і не зазнати небезпеки залишитися периферією "чужих" наук" [15, с. 88], Ф. Хофман зазначає, що спроба розв'язати цю проблему була цілком незадовільною. *"Педагогіка як наука у Гербарта залежала від "практичної філософії", тобто від етики і психології. Перша вказує мету освіти, друга — шлях і засоби її досягнення, а також попереджує про можливі перешкоди на шляху до мети. Для обґрунтування педагогічної науки в такому її розумінні Гербарт запропонував "власну" філософію і розроблену ним психологію... У Гербарта визначення цілей, змісту і методів навчання і виховання входить у компетенцію однієї лише психології"* [15, с. 88]. За оцінкою Ф. Хофмана, особливістю психологічної концепції Гербарта є сплетіння "дуже заплутаних спекуляцій".

Своїм аналізом психологічної концепції Гербарта і його послідовників Ушинський значно випередив тих німецьких психологів ХХ ст., котрі врешті-решт визнали теоретико-методологічні засади цієї концепції хибними і безпідставними [8, с. 103]. Водночас Ушинський, відстоюючи принцип наукової добросовісності, показав, що і в психологічних роздумах Гербарта є раціональні положення, які становлять певний позитивний внесок у розвиток психологічної науки.

Підсумовуючи розгляд психологічної теорії Гербарта в контексті "Педагогічної антропології" Ушинського, зазначимо, що заперечення гербартівського розуміння психіки як "арени боротьби уявлень" досі не втратило свого теоретичного і практичного значення. Про це свідчить тенденція відродження гербартіанства в поглядах деяких зарубіжних педагогів другої половини ХХ ст. Представниками цієї тенденції є, зокрема, Г. Нооль, В. Поп, Г. Рот, Т. Вільгельм, К. Фішер та інші німецькі педагоги [8].

Література

1. Ананьев Б.Г. "Педагогическая антропология" К.Д. Ушинского и ее современное значение / Б.Г. Ананьев // Вопросы психологии. – 1969 – №2. – С. 3-14.

2. Ананьев Б.Г. Структура индивидуального развития как проблема современной педагогической антропологии / Б.Г. Ананьев // Советская педагогика. – 1968. – №1. – С. 21-31.

3. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6-ти т. — Т. 1. / Л.С. Выготский // Под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с

4. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6-ти т. — Т. 2. / Л.С. Выготский // Под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1983. – 141 с.

5. Гальперин П.Я. Герbart / П.Я. Гальперин, А.И. Пискунов // Педагогическая энциклопедия: В 4-х т. — Т. 1 / Гл. ред. И.А. Каиров и Ф.Н. Петров — М.: Советская энциклопедия, 1964.— С. 524-527.

6. Гончаров Н.К. Педагогическая антропология" К.Д. Ушинского — начало новой эры в педагогике / Н.К. Гончаров // Советская педагогика. — 1968. — №1. — С. 9-20.

7. Костюк Г.С. Прогрессивные психологические идеи педагогической антропологии К.Д. Ушинского / Г.С. Костюк // Советская педагогика. — 1974. — №2. — С. 18-28.

8. Лебедев П.А. Эволюция отношений педагогов ФРГ к дидактике Герbart / П.А. Лебедев // — Советская педагогика. — 1979. — №7. — С. 99-106.

9. Лордкипанидзе Д.О. "Человек как предмет воспитания" — венец русской классической педагогики / Д.О. Лордкипанидзе // Советская педагогика. — 1968. — №1.— С. 32-42.

10. Общая психология / Под ред. проф. А.В. Петровского — М.: Просвещение, 1976, — С. 479.

11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. — Т.1 / С.Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. – 488 с.

12. Сеницкий Л. Из истории педагогических идей на Западе / Л. Сеницкий. — М.:Т.-во И.Н.Кушнерев и К., 1905. — 123 с.

13. Ушинский К.Д. Твори: В 6-ти т. — Т. 5 / К.Д. Ушинский. — К.: Рад.школа, 1952. — 520 с.

14. Ушинский К.Д. Твори: В 6-ти т. — Т. 5 / К.Д. Ушинский. — К.: Рад.школа, 1952. — 432 с.

15. Хофман Ф. Мудрость воспитания. Педагогия. Педагогика. (Очерки развития педагогической теории) / Ф. Хофман — М.: Педагогика, 1979. — 160 с.

Література

1. Anan'ev B.G. "Pedagogicheskaya antropologiya" K.D. Ushinskogo i ee sovremennoe znachenenie / B.G. Anan'ev // Voprosy psikhologii. – 1969 – №2. – S. 3-14.

2. Anan'ev B.G. Struktura individualnogo razvitiya kak problema sovremennoy pedagogicheskoy antropologii / B.G. Anan'ev // Sovetskaya pedagogika. – 1968. – №1. – S. 21-31.

3. Vygotskiy L.S. Sobr. soch.: V 6-ti t. — Т. 1. / L.S. Vygotskiy // Pod red. A.R. Luriya, M.G. Yaroshevskogo. – М.: Pedagogika, 1982. – 488 s.

4. Vygotskiy L.S. Sobr. soch. v 6-ti t. — T. 2. / L.S. Vygotskiy // Pod red. A.R. Luriya, M.G. Yaroshevskogo. — M.: Pedagogika, 1983. — 141 s/
5. Galperin P.Y. Gerbart / P.Y. Galperin, A.I. Piskunov // Pedagogicheskaya entsiklopediya: V 4-h t. — T. 1 / Gl .red. I.A. Kairov i F.N. Petrov — M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1964.— S. 524-527.
6. Goncharov N.K. Pedagogicheskaya antropologiya" K.D. Ushinskogo — nachalo novoy ery v pedagogike / N.K. Goncharov // Sovetskaya pedagogika. — 1968. — №1. — S. 9-20.
7. Kostyuk G.S. Progressivnye psihologicheskie idei pedagogicheskoy antropologii K.D. Ushinskogo / G.S. Kostyuk // Sovetskaya pedagogika. — 1974. — №2. — S. 18-28.
8. Lebedev P.A. Evolyutsiya otnosheniy pedagogov FRG k didaktike Gerbarta / P.A. Lebedev // — Sovetskaya pedagogika. — 1979. — №7. — S. 99-106.
9. Lordkipanidze D.O. "Chelovek kak predmet vospitaniya" — venets russkoy klassicheskoy pedagogiki / D.O. Lordkipanidze // Sovetskaya pedagogika. — 1968. — №1.— S. 32-42.
10. Obshchaya psihologiya / Pod red. prof. A.V. Petrovskogo — M.: Prosveshchenie, 1976, — S. 479.
11. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psihologii: V 2-h t. — T.I / S.L. Rubinshteyn. — M.: Pedagogika, 1989. — 488 s.
12. Sinitskiy L. Iz istorii pedagogicheskikh idey na Zapade / L. Sinitskiy. — M.:T.-vo I.N.Kushnerev i K., 1905. — 123 s.
13. Ushinskiy K.D. Tвори: V 6-ti t. — T. 5 / K.D. Ushinskiy. — K.: Rad.shkola, 1952. — 520 s.
14. Ushinskiy K.D. Tтвори: V 6-ti t. — T. 5 / K.D. Ushinskiy. — K.: Rad.shkola, 1952. — 432 s.
15. Hofman F. Mudrost vospitaniya. Pedagogiya. Pedagogika. (Ocherki razvitiya pedagogicheskoy teorii) / F. Hofman — M.: Pedagogika, 1979. — 160 s.

Яланская Светлана Павловна, доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой общей, возрастной и практической психологии, Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г.

Короленко

36000 м. Полтава, ул. Остроградского, Украина

Лутфуллин Валерий Саматович, кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры общей педагогики и андрагогики, Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

36000 м. Полтава, ул. Остроградского, Украина

В статье осуществлен анализ психологических взглядов И. Гербарта в контексте "Педагогической антропологии" К.Д. Ушинского. Определено, что Ушинский избрал путь тщательного отбора того, что было наиболее ценного в психологических взглядах различных авторов. Исключительная сложность этого пути обуславливалась тем, что в середине XIX века доминирующим методом психологических исследований была

интроспекция (самонаблюдение). В настоящее время экспериментальная психология делала свои первые неуверенные и противоречивые шаги. Ушинский отмечал, что из всех известных нам психологических теорий следует взять только то, что казалось нам несомненным и фактически верным, проверить взятые нами факты внимательным и общедоступным самонаблюдением и анализом, дополнить новыми наблюдениями, если это где-нибудь окажется в наших силах, оставить откровенные пробелы везде, где факты молчат, а если где-то, для группировки фактов и выяснения их, понадобится гипотеза, то выбрав наиболее распространенную и вероятную, отметить ее везде не как вероятный факт, а как гипотезу. Среди психологов, произведениям которых Ушинский уделил наибольшее внимание в "Педагогической антропологии", первенство принадлежит Гербарту и его последователям Ф.Э. Бенеке, М.-В. Дробишу и др., О чем свидетельствуют многочисленные ссылки на этих авторов. Большой недостаток в психологических взглядах Гербарта и Бенеке, по мнению Ушинского, заключается в том, что они почти упустили из виду явления физиологические, которых, по их плотный, неразрывную связь с явлениями психическими, выпустить невозможно. Однако анализ, проведенный Ушинского, не исключает тех мыслей о детской внимании, которые подтверждаются реальными фактами. В частности, он, вполне соглашаясь с замечанием Бенеке "о необходимости большой дозы терпения со стороны воспитателя, когда надо исправить испорченную внимание ребенка", придает этому замечанию чрезвычайно важное значение в деятельности каждого учителя. Ничто так не испытывает терпение наставника, как испорченная внимание ученика, и ничто так часто не вызывает упреков, стук и наказаний, которые только еще больше отвлекают внимание ребенка от объекта. Много надо природной холодности и привычки, чтобы не сердиться на упрямую невнимательность того или иного ребенка; но не надо забывать, что хладнокровие здесь - необходимое условие, без которого невозможно развитие детского внимания. Возражения гербартивського понимания психики как "арены борьбы представлений" до сих пор не утратило своего теоретического и практического значения. Об этом свидетельствует тенденция возрождения гербартианства во взглядах некоторых зарубежных педагогов второй половины XX в. Представителями этой тенденции является, в частности, Г. Нооль, В. Поп, Г. Рот, Т. Вильгельм, К. Фишер и другие немецкие педагоги.

Ключевые слова: гербартивська теория, педагогическая антропология, психика, психологические факты, психология, психические явления, воспитания.

Yalanska Svetlana Pavlovna, Doctor of Psychology, Professor, Head of Department of General, age and Applied Psychology, Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenka
36000 m. Poltava, st. Ostrogradski Ukraine

Lutfullin Valery Samatovych, Candidate of Science, associate professor, assistant professor of general pedagogy and andragogics, Poltava National Pedagogical University VG name Korolenka
36000 m. Poltava, st. Ostrogradski Ukraine

The article analyzes the psychological attitudes J. Herbart in the context of "Pedagogical Anthropology" KD Ushinskogo. Determined that Ushinsky chose to careful selection of what was most valuable in psychological views of different authors. The exceptional complexity of this path was determined by the fact that in the mid-nineteenth century the dominant method of psychological research was introspection (introspection). At this time, experimental psychology made its first uncertain and controversial steps. Ushinsky said that of all the known psychological theories should take only what seemed unquestionable and we actually true, again taken us to check facts and attentive public introspection and analysis, supplemented by new observations, if anywhere will we afford to leave openly gaps wherever the facts are silent, as if somewhere to group facts and determine their need hypothesis, then choosing the most common and probably not mention it anywhere as probable fact but as a hypothesis. Among psychologists whose works Ushinsky paid most attention to the "educational anthropology," the leading role Herbart and his followers FE Benecke, M.-C. Drobishu et al., As evidenced by the numerous references to these authors. The big disadvantage of psychological views Herbart and Benecke, according Ushinskogo is that they almost lost sight of physiological phenomenon, which, because of their dense, inextricable link with mental phenomena, it is impossible to release. However, analysis by Ushinskogo not reject those thoughts about children's attention, which confirmed the actual facts. In particular, it is quite common with the observations Benecke "about the need for a large dose of patience on the part of the caregiver when to fix attention spoiled child", makes this observation is extremely important in the performance of each teacher. Nothing tests the patience mentor as spoiled student attention, and nothing is so often reproaches, hrymannya and punishments only further divert attention from the child object. Many need natural coldness and habits not to be angry at the persistent neglect of a child; but we must not forget that cool here - a necessary condition, without which the development of children's attention. Objections herbartivskoho understanding of the psyche as "the arena of struggle of ideas" still has not lost its theoretical and practical significance. This indicates a trend revival herbartianstva views of some foreign teachers of the second half of the twentieth century. Representatives of this trend is particularly G. Nool, V. Pop, G. Roth, William T., K. Fischer and other German teachers.

Key words: herbartivska theory, pedagogical anthropology, psyche, psychological facts, psychology, psychic phenomena, education.